

Agneška Avin (VMU-Uniwersytet Witolda Wielkiego, Kowno, Litwa)
Anna Pilarczyk-Palaitis (Wilno, Litwa)

„W trybie zapomnienia”. Historia Zagłady litewskich Romów i współczesne działania na rzecz przywracania pamięci o Zagładzie

W 1939 roku w krajach bałtyckich, tj. na Litwie, Łotwie i w Estonii mieszkało około 7000 Romów. W trakcie II wojny światowej, przede wszystkim w wyniku rozstrzeliwań oraz w nazistowskich obozach koncentracyjnych, zginęło ponad 50% z nich¹. Na świecie Zagłada Romów jeszcze do niedawna nosiła miano „zapomnianego/niewidzialnego Holokaustu”². Wynikało to z wieloletniego i systemowego wykluczenia ludobójstwa tej grupy etnicznej z dyskursu historyograficznego oraz zaniedbań ze strony krajowych i międzynarodowych instytucji, a także brak oddolnych inicjatyw w obszarze upamiętnienia tej tragedii. Jak słusznie zauważa Sławomir Kaprański, na fakt, że formy pamięci rozwijane przez samych Romów pozostają wciąż na marginesie głównej narracji wpływa brak władzy, niski status oraz ograniczony kapitał społeczny w społeczeństwie większościowym³. Należy jednak podkreślić, iż na skutek aktywnego zaangażowania się i nacisków ze strony aktywistów romskich, coraz więcej organów państwowych, w tym też odpowiednie instytucje UE, wzywa do walki z mową nienawiści i dyskryminacji wobec Romów, właśnie poprzez „uwidzialnienie” tragicznych przeżyć tego narodu. Dziś, słowami antropolożki Joanny Talewicz-Kwiatkowskiej, *Porajmos* przestaje być już zapomnianą kartą historii⁴. Romowie wreszcie

¹ Więcej: Rolandas Paulauskas, *Romų holokaustas: neskaityti istorijos puslapiai*, w: *Panevėžio romų kančią keliai 1941–1945 m. Exploring the Untold Suffering of the Roma People of Panevėžys: 1941–1945*, Red. Vida Beinortienė, Daiva Tumasonytė, Panevėžys 2016.

² Monika Weychert-Waluszko, *Niewidzialna Zagłada Romów*, „Estetyka i Krytyka”, 2017, nr 44, s. 73.

³ Sławomir Kaprański, *Naród z popiołów. Pamięć zagłady a tożsamość Romów*, Warszawa 2012, s. 211–213.

⁴ Joanna Talewicz-Kwiatkowska, *Holokaust Romów. Czy rzeczywiście zapomniany?*, „Nigdy Więcej” 2016, nr 22, s. 1.

stają się narratorami własnych dziejów także na Litwie. Choć trzeba podkreślić, że tutaj walka o „widzialność historii” dopiero się zaczyna.

1. HISTORIA LITEWSKIEJ ZAGŁADY

W okresie międzywojennym, w już niepodległej Republice Litewskiej (1918–1940) Romowie byli pełnoprawnymi obywatelami, a przeciwko tradycyjnemu romskiemu stylowi życia nie występowały żadne uchwały⁵. Część Romów kultywowała tradycyjny tryb życia, jednak wzrastała tendencja osiedleńcza, a romskie dzieci zaczynały regularnie uczęszczać do szkoły⁶. Choć według spisu powszechnego z 1923 roku na terenie Litwy mieszkało zaledwie 284 Romów, naukowcy zgodnie przyjmują, że jest to liczba kilkukrotnie mniejsza niż przypuszczalna faktyczna liczba członków tej narodowości. Po pierwsze, spis dotyczył jedynie osób mających stałe miejsce zamieszkania (nie wzięto w ogóle pod uwagę osób prowadzących wędrowny tryb życia), po drugie w spisie nie uwzględniono Wilna i Wileńszczyzny, zajmowanych wówczas (według litewskiej historiografii – „okupowanych”) przez Polskę. Po uwzględnieniu tych faktów zakłada się, że przedwojenna populacja Romów na terenach współczesnej Litwy mogła być kilkukrotnie wyższa i liczyła przynajmniej 1500 osób. Druga wojna światowa bezlitośnie przetrzebiła tę społeczność, w wyniku nazistowskiej eksterminacji zginął co trzeci litewski Rom.

Po zarządzeniu, wydanym 24 grudnia 1941 roku przez Głównego Komisarza Rzeszy w Komisariacie Ostland Hinricha Lohse, nakazującym postępować z Romami prowadzącymi wędrowny tryb życia tak samo jak z Żydami, prześladowanie Romów na Litwie nabrało systematycznego charakteru. Jako „nosiciele chorób zakaźnych, szczególnie tyfusu plamistego, i element podejrzany, nieskłonny do wykonywania pożytecznej pracy i niemieckich rozkazów”⁷ byli wyłapywani, osadzani w więzieniach, wysyłani do obozów pracy i obozów koncentracyjnych na terenie Niemiec i Francji lub trafiali do miejscowego obozu pracy przymusowej w Pravieniškai (polska nazwa – Prawieniszki), ze względu na ciężkie warunki nazywanego powszechnie obozem koncentracyjnym. Osoby nienadające się do pracy były rozstrzeliwane na miejscu. W myśl zarządzenia z 18 listopada 1942 roku wszyscy Romowie mieli być rejestrowani, ich majątek konfiskowany,

⁵ Antanas Salys, Izidas Kisinās, Čigonai, Kaunas 1936, s. 9, za: A. Simoniukštytė, *Lietuvos romų istorijos...*, http://www.upc.smm.lt/naujienos/diena/romai/Lietuvos_romu_istorijos_apzvalga.pdf (dostęp: 12.12.2019).

⁶ Vytautas Toleikis, *Lietuvos čigonai Antrojo pasaulinio karo metais* [w:] Vytautas Toleikis, *Lietuvos čigonai: Tarp praeities ir dabarties*, Vilnius, 2001, s. 17.

⁷ Arūnas Bubnys, *Lietuvos čigonų (romų) persekiojimas nacių okupacijos metais (1941–1944)* [w:] *Panevėžio romų kančių keliai 1941–1945 m. Exploring the Untold Suffering of the Roma People of Panevėžys: 1941–1945*, Red. Vida Beinortienė, Daiva Tumasonytė, Panevėžys 2016, s. 88.

Fot. 1. Fragment kolonii karnej w Prawieniszkach (fot. A. Avin, A. Pilarczyk-Palaitis, 2019)

a osoby niemające pracy i stałego miejsca zamieszkania przewieziono do obozów pracy w Poniewieżu (lit. Panevėžys), Ežerėlys i Daugailiai. 16 grudnia 1942 roku Heinrich Himmler wydał nakaz wysyłania wszystkich nienadających się do pracy Romów do nazistowskiego obozu zagłady Auschwitz-Birkenau.

Prawdopodobnie najwięcej litewskich Romów zostało uwięzionych i zabitych w litewskich Prawieniszkach. Jeden z byłych więźniów Aleksas Aleksandravičius tak wspominał swoje przeżycia z tego miejsca:

Szliśmy przez las. Słyszę – strzelają. Nie mieliśmy wówczas pojęcia. Kiedy zapędzili nas już z powrotem – obóz był już pusty, podłogi umyte. Żadnej żywej duszy. Około osiemdziesięciu osób, z małymi dziećmi... Wtedy znaleźliśmy takich podrostków, po dwanaście, dziesięć, trzynaście lat... Tych nie rozstrzelali, zostawili. Zamknęli ich na klucz. Ilu ich tam było? Może dwunastu, może czternastu? Zastrzelili wtedy najstarszych i najmłodszych. Zostawili tylko tych po dwanaście, trzynaście lat – zostawili ich w innym baraku, zamkniętych⁸.

Warunki w Prawieniszkach były bardzo trudne. Więźniowie mieszkali w barakach, ciężko pracowali w lesie, byli niedożywieni, karani fizycznie, poniżani⁹. In-

⁸ Vytautas Toleikis, *Lietuvos čigonai nacių okupacijos metais* [w:] Christoph Dieckmann, Vytautas Toleikis, Rimantas Zizas. *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje 1941–1944 m.* Vilnius: Margi raštai, 2005, s. 59–60.

⁹ Bubnys, *op. cit.*, s. 92.

nymi miejscami masowych mordów był rejon sołecznicki oraz okolice Porubanki, na obrzeżach Wilna. Litewscy Romowie ginęli także w IX Forcie w Kownie, który w okresie okupacji niemieckiej (1941–1944) stał się miejscem masowych mordów, przede wszystkim na ludności żydowskiej.

Kolejnym miejscem masowych zbrodni na litewskich Romach były Ponary, gdzie dokonano największego na Litwie aktu ludobójstwa. W latach 1941–44 w lesie ponarskim oddziały SS, policji niemieckiej i kolaboracyjnej policji litewskiej dokonywały masowych mordów na ludności żydowskiej, polskiej, rosyjskiej, litewskiej oraz romskiej. Według najnowszych badań, w Ponarach życie straciło około 70 tys. osób. Podczas konferencji poświęconej upamiętnieniu Zagłady Romów w Sejmie Republiki Litewskiej¹⁰ historyk Neringa Latvytė-Gustaitienė w swoim wystąpieniu zwróciła uwagę na brak romskich źródeł historycznych o tragedii w Ponarach, jednak, jak podkreśliła, pamięć o ofiarach romskich przetrwała we wspomnieniach nielicznych Żydów, którym udało się przeżyć¹¹. Dzięki pamiętnikom oraz oficjalnym zeznaniom m.in. członków tzw. Płonącej Brygady¹² można w tej chwili uściślić liczbę romskich ofiar, konkretyzować fakty, a nawet odtworzyć losy romskich ofiar tuż przed tą zbrodnią¹³. Przykładem tego jest chociażby opisany w pamiętniku Juozasa Baltramonaitisa, kapelana więzienia w Łukiskach, fakt przetrzymywania tam 46 Romów (w tym wielu małych dzieci), którzy 12 kwietnia 1944 roku zostali wywiezieni do Ponar. To samo wydarzenie potwierdza zeznanie Juliusa Farbera, członka wspomnianej wcześniej Płonącej Brygady. Inny jej członek – Konstantin Potanin pisze, że pod koniec marca 1944 roku przywieziono do Ponar 84 Romów i 15 Polaków, z których wszyscy zostali rozstrzelani, jeden po drugim¹⁴.

Nie jest znana dokładna liczba wszystkich romskich ofiar nazistowskiego ludobójstwa na Litwie. Liczba zabitych Romów nie jest również w ogóle podana w raporcie dotyczących mordów w krajach bałtyckich sporządzonym przez niemiecką policję bezpieczeństwa i jednostkę operacyjną SD 3/A z 1 grudnia 1941 roku¹⁵. Według szacunków badacza litewskiego Holokaustu Vytautasa Toleikisa, podczas niemieckiej okupacji zginęło ponad 500 osób pochodzenia romskiego, co oznacza jedną trzecią całej ówczesnej społeczności na Litwie. Są

¹⁰ Konferencja odbyła się 2 sierpnia 2019 r. z okazji oficjalnego uznania 2 sierpnia za Dzień Pamięci o Zagładzie Romów na Litwie.

¹¹ O Romach podczas II wojny światowej wspomina również wybitny poeta żydowski Abraham Suckewer w swojej książce *Z Getta Wileńskiego* [Vilnius, 2011].

¹² Była to grupa 80 więźniów z obozu koncentracyjnego Stutthof, zmuszana do wykopywania ciał leżących w masowych grobach i ich palenia, tym samym tuszowania śladów niemieckich zbrodni. Płonąca Brygada początkowo nosiła nazwę *Leichenkommando* – ‘Jednostka zwłok’.

¹³ Konferencja prasowa z okazji upamiętnienia 2 sierpnia w Sejmie RL, https://www.youtube.com/watch?v=_VvFG8qx9CQ (dostęp: 10.12.2019).

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Bubnys, s. 88.

to najprawdopodobniej bardzo zaniżone liczby, gdyż policzono jedynie oficjalne i udokumentowane zgony. Istnieje jednakże wiele relacji świadków, którzy opowiadają o rozstrzeliwaniach przez nazistów napotkanych, a raczej, jak trzeba przypuszczać – wyśledzonych, wędrujących rodzin romskich, po prostu na miejscu, bez żadnego odnotowania tego faktu¹⁶.

Pod koniec wojny większość deportowanych do obozów w Europie Zachodniej litewskich Romów została wyzwolona przez wojska alianckie (amerykańskie i brytyjskie) i choć zaoferowano im pobyt w krajach Europy Zachodniej, zdecydowało się na to zaledwie kilka rodzin. Reszta powróciła na okupowaną przez ZSRR Litwę. Tu zastali swoje spalone domy, rozgrabione mienie, dowiedzieli się o śmierci bliższych i dalszych krewnych¹⁷.

2. PAMIĘĆ OD-TWORZONA

Litewscy Romowie do niedawna przez naukowców i dziennikarzy byli traktowani przedmiotowo, pozbawieni głosu i całkowicie wykluczeni z budowania oficjalnej narracji historycznej. Ostatnia dekada przyniosła pewne zmiany. Publiczne wystąpienia i komentarze przedstawicieli wspólnoty romskiej (w tym także kobiet), aktywne uczestnictwo w debatach, wystąpienia w mediach, a także widoczność w kulturze popularnej, są przejawem oddolnej polityki tożsamościowej, a także załączkiem rodzącego się romskiego ruchu politycznego na Litwie, którego ważnym ogniwem jest właśnie refleksja nad Zagładą. Jednakże, jak słusznie zwróciła uwagę młoda litewska badaczka Aurėja Jutelytė, na Litwie nie wystarczy „przywrócić” pamięć o Zagładzie litewskich Romów, ponieważ takiej pamięci nigdy nie było, Zagłada Romów nigdy dotąd nie istniała, ani w przestrzeni publicznej, ani świadomości społecznej mieszkańców Litwy. Tę pamięć trzeba więc na nowo „stworzyć”, a do procesu tego potrzebni są „twórcy” lub też „agenci pamięci”¹⁸, którzy w odróżnieniu od zwykłych historyków, nieustannie aktualizując pamięć o przeszłości zmuszają społeczeństwo do pamiętania. „Wydaje mi się, że nie wystarczy samo podanie suchych faktów. Fakty potrzebują twarzy i wyjaśnienia, dlatego są tak ważne dla pamięci historycznej. Mogą pomóc inaczej spojrzeć na bardzo wrażliwe kwestie. Na przykład nie wystarczy napisać w podręczniku o zagładzie Romów podając gołą liczbę zamordowanych. Fakt, że zabito pięciuset Romów niewiele mówi. Jednak historie ludzi, którzy byli wywożeni do obozów

¹⁶ Jūratė Juškaitė, *Romų genocido užmaršties režimas Lietuvoje*, <http://manoteises.lt/straipsnis/romu-genocido-uzmarsties-rezimas-lietuvoje/> (dostęp: 10.12.2019)

¹⁷ Bubnys, s. 92.

¹⁸ Kulturoznawczyni Monika Weychert-Waluszko używa terminu „agenci pamięci” [w:] Weychert-Waluszko, *Niewidzialna Zagłada Romów...*, s. 73.

koncentracyjnych lub opowieści tych, których dziadkowie byli tam wywożeni – to coś zupełnie innego” – twierdzi Jutelytė¹⁹.

Z jednej strony mamy więc potrzebę naukowego badania tematu Zagłady litewskich Romów, który z pewnością nie jest jeszcze dokładnie przeanalizowany, z drugiej strony konieczne jest jednak nieustanne i systematyczne „wyciąganie” tej wiedzy ze świata akademickiego na światło dzienne i uświadamianie opinii publicznej o tragicznych kartach historii tej społeczności. Czy możemy mówić o istnieniu we współczesnej Litwie „twórców/agentów pamięci” o romskiej Zagładzie? Z pewnością tak. Są wśród nich zarówno Romowie, jak i nie-Romowie, przedstawiciele instytucji państwowych, jak i organizacji pozarządowych, niektóre z działań są jednorazowe, inne wpisują się w szersze, dalekosiężne projekty. Z pewnością jednak wszystkie podejmowane inicjatywy są *de facto* elementem składowym szerszej polityki historycznej (lub polityki pamięci) w tym państwie, a co za tym idzie, bezpośrednio przyczyniają się do tworzenia się romskiego ruchu politycznego na Litwie. Na wzór podobnych inicjatyw w Europie Zachodniej i Środkowej, litewscy Romowie poprzez negocjowanie ze strukturami władzy wzmacniają własną pozycję społeczną, dążąc do zerwania z „kolonializmem historiograficznym”²⁰ i przywrócenia sobie prawa do historii. Krytyka oficjalnego dyskursu historiograficznego z pozycji grup marginalizowanych jest w tym wypadku ewidentnym krokiem upodmiotowienia głosu społeczności romskiej, a pamięć o Zagładzie zaczyna być jednym z głównych elementów budowy nowoczesnej politycznej tożsamości narodowej litewskich Romów.

Jak już zostało to podkreślone wyżej, działania w celu tworzenia (czy też odtworzenia) pamięci są podejmowane przez bardzo zróżnicowane podmioty. Są to różne środowiska romskie, a także sympatyzujące z nimi nieromskie organizacje pozarządowe, instytucje państwowe, a nawet instytuty kultury innych państw, czy przedstawicielstwa dyplomatyczne. Co ważne, praktycznie nie istnieją inicjatywy realizowane samodzielnie przez jedną organizację (całkowitym wyjątkiem jest tu prywatna inicjatywa rzeźbiarza Vaclovasa Jankauskasa). Bardzo ciekawy wydaje się też fakt, że każda kolejna inicjatywa podejmowana jest w coraz to innych konfiguracjach współorganizatorów, przez co romski ruch społeczny i budząca się romska podmiotowość polityczna na Litwie ma bardzo **hybrydowy** charakter i pozbawiona jest jednoznacznego centrum. Trudno prognozować, czy w przyszłości, po osiągnięciu celu, jakim jest wprowadzenie do świadomości społecznej pamięci o romskiej Zagładzie, uda się dalej współpracować tak wielu różnym podmiotom. Być może walka o pamięć historyczną doprowadzi do wykształcenia się na Litwie silnej i aktywnej romskiej struktury, co spowoduje, że nieromskie instytucje pozarządowe, które w tej chwili odgrywają tak wielką rolę

¹⁹ Juškaitė, *Romų genocido užmaršties režimas Lietuvoje*, op. cit., (dostęp: 10.12.2019).

²⁰ Przez „kolonializm historiograficzny” rozumiemy wieloletnie podporządkowanie historii Romów dyskursom historiograficznym grup dominujących.

w walce o romską pamięć, przestaną być litewskim Romom potrzebne. W chwili obecnej mamy jednak do czynienia z wyżej wspomnianą hybrydowością tego ruchu, i choć wszystkim działaniom przyświeca wspólny cel, to jednak są one dość chaotyczne. Na tym etapie, obserwując realizowane projekty mające na celu tworzenie pamięci o romskiej historii Zagłady na Litwie, można zaobserwować dwie charakterystyczne dla tego procesu tendencje – po pierwsze, projekty inicjowane przez samych Romów najczęściej wykorzystują sztukę jako medium komunikacji społecznej – koncerty, spektakle, wystąpienia muzyczne są językiem, którym Romowie opowiadają sobie i swoją historię. Po drugie, pozarządowe organizacje i pojedynczy aktywiści społeczni są zaangażowani w procesy przywrócenia sprawiedliwości historycznej i upamiętnienia Zagłady Romów w szerszym kontekście walki o prawa człowieka. Przy czym, organizacje nieromskie najczęściej wybierają projekty naukowo-badawcze. Wyniki ich działań są często skierowane do szerszej publiczności nieromskiej, starając się edukować i zmieniać stereotypy.

Poniżej pokazujemy zestawienie najważniejszych projektów mających upamiętniać Zagładę litewskich Romów, zrealizowanych na Litwie w latach 2016–2019.

Nazwa projektu i rok realizacji	Realizatorzy projektu		
	Instytucje romskie	Instytucje nieromskie na Litwie	Instytucje zagraniczne (w tym przedstawicielstwa dyplomatyczne na Litwie i organizacje międzynarodowe)
„Kamienie pamięci” (2016)	• Stowarzyszenie Romów na Litwie; • Centrum Dziennego Pobytu dla Dzieci w Poniewieżu	• Litewskie Centrum Praw Człowieka; • Litewska Gmina Żydowska; • Państwowe Muzeum Żydowski im. Gaona w Wilnie	• Fundacja Dobrej Woli; • Fundacja „Erinnerung, Verantwortung, Zukunft”; • Instytut Goethego w Wilnie
Publikacja popularnonaukowa „Panevėžio romų kančių keliai 1941–1945 m. Exploring the Untold Suffering of the Roma People of Panevėžys: 1941–1945” (2016)	• Centrum Dziennego Pobytu dla Dzieci w Poniewieżu	• Uniwersytet w Szawłach	

Konferencja naukowa „Europejska Zagłada Romów 1939–1945” (2017)		• Litewskie Centrum Badań Ludobójstwa i Ruchu Oporu	• Platforma Europejskiej Pamięci i Sumienia
Wydanie litewskiego przekładu książki „Mietek na wojnie” autorstwa Natalii Gancarz; (2017)		• Departament Mniejszości Narodowych przy Rządzie RL	• Instytut Polski w Wilnie
Wystawa „Prześladowania litewskich Romów podczas niemieckiej okupacji (1941–1944)”; (2017)		• Litewskie Centrum Badań Ludobójstwa i Ruchu Oporu	
Muzikal „Samudaripen. Dziewczynka z wagonu) (2018)	• Stowarzyszenie Romów na Litwie • Zespół muzyczny „Sare Roma”	• Departament Mniejszości Narodowych przy Rządzie RL; • Litewska Rada Kultury	
Podręcznik metodyczny dla pracowników oświaty „Prawo do pamięci” (lit. Teisė prisiminti); (2018)	• Centrum społeczności romskiej (RVC)	• Departament Mniejszości Narodowych przy Rządzie RL	• Departament Młodzieży przy Radzie Europy
Pomnik romskich ofiar Holokaustu; (2019)		• Vaclovas Jankauskas, inicjatywa i realizacja prywatna	
Komiks „Narysuj mi drogę. Ilustrowana historia Romów” (tytuł oryginalny: „Nupiešk man kelią. Iliustruota romų istorija”; (2019)	• Centrum integracji dla dzieci „Padek pritapti”	• Departament Mniejszości Narodowych przy Rządzie RL • Kancelaria Rządu RL	
Ustanowienie dnia 2 sierpnia oficjalnym państwowym Dniem Pamięci o Zagładzie Romów; (2019)	• Stowarzyszenie Romów na Litwie • Centrum społeczności romskiej (RVC) • Centrum integracji dla dzieci „Padek pritapti”	• Departament Mniejszości Narodowych przy Rządzie RL • Litewskie Centrum Praw Człowieka	• Międzynarodowa Komisja Oceny Zbrodni Okupacyjnych Reżimów Nazistowskiego i Sowieckiego na Litwie
Dwuczęściowy podcast o Zagładzie litewskich Romów; (2019)		• Zespół dziennikarzy „Nanook Multimedia”; • Departament Mniejszości Narodowych przy Rządzie RL;	

3. SYMBOLE PAMIĘCI. CHARAKTERYSTYKA NAJWAŻNIEJSZYCH PROJEKTÓW

Fot. 2. Wieniec złożony przez Stowarzyszenie „Rodzina Ponarska” przy „romskim kole” w Ponarskim Muzeum Pamięci (fot. A. Avin, A. Pilarczyk-Palaitis, 2019)

a) Znaki pamięci w przestrzeni miejskiej

Pomimo podejmowanych w przeciągu ostatnich kilku lat inicjatyw i pierwszych sukcesów, należy podkreślić, że w powszechnej świadomości publicznej temat romskiej Zagłady pozostaje wciąż jeszcze w „trybie zapomnienia” (lit. *užmaršties režimas*²¹). Pamięć o tej zbiorowej tragedii wciąż nie przebiła się wystarczająco silnie do publicznej (ś)wiadomości, aby stać się częścią szerszej pamięci kolektywnej. Nadzieją na zmianę jest fakt, że 27 czerwca 2019 roku, po długotrwałych naciskach ze strony litewskiej społeczności romskiej i organizacji pozarządowych, litewski Sejm w końcu uznał oficjalnie 2 sierpnia za Dzień Pamięci o Zagładzie Romów na Litwie. Być może istnienie tej daty w oficjalnym kalendarzu państwowych świąt pomoże w „tworzeniu” zbiorowej pamięci o tragedii litewskich Romów. Inicjatywa ta, oprócz tego, że jest doskonałym przykładem współpracy różnych podmiotów: zarówno środowisk romskich, jak i instytucji nieromskich, w tym instytucji państwowych oraz organizacji pozarządowych, to jest też naj-

²¹ Juškaitė, *Romų genocido užmaršties režimas Lietuvoje*, op. cit., (dostęp: 10.12.2019).

ważniejszą okazją do regularnego upamiętniania Zagłady. W chwili obecnej ceremonia obchodów, organizowanych przez Stowarzyszenie Romów na Litwie oraz Centrum Społeczności Romskiej, tej tragicznej rocznicy odbywa się w Ponarach, przy ogólnym pomniku ofiar Holocaustu, ponieważ upamiętnienia romskich ofiar wciąż nie udało się zmaterializować w tym miejscu w formie pomnika ani nawet tablicy pamiątkowej.

Choć Ponarskie Muzeum Pamięci (Panerių memorialas) istnieje od 1960 roku, oficjalna sowiecka polityka pamięci wykluczała możliwość „etnicznego upamiętniania” ofiar nazistowskich. W przemówieniach sowieckich dygnitarzy istniała tendencja do charakteryzowania wszystkich ofiar nazistowskiego reżimu w monolitycznych kategoriach „pokojowych cywilów” czy „obywateli radzieckich”. Po odzyskaniu przez Litwę niepodległości, żydowskie, litewskie i polskie społeczności, przy wsparciu ówczesnego rządu, zdołały przywrócić wielonarodowościową historię tego miejsca. Jak wspomina historyk Zigmąs Vitkus, przez czternaście lat w Ponarach pojawiło się osiem pomników poświęconych różnym grupom ofiar nazizmu²². Romowie są jedynym narodem, któremu mimo wieloletnich starań, nie udało się wznieść pomnika swoim rodakom zamordowanym w lesie ponarskim. Chociaż źródeł historycznych jest wystarczająco wiele, by potwierdzić, że Ponary są także miejscem martyrologii tej grupy etnicznej, niski kapitał społeczny, kulturalny, symboliczny i ekonomiczny społeczności romskiej był powodem braku wpływu na odpowiednie organy władzy²³. Pierwszym symbolicznym aktem hołdu dla romskich ofiar w Ponarach jest koło ułożone w 2015 roku z kamieni przez romskie dzieci i młodzież.

Inne najważniejsze miejsca romskiej Zagłady – Prawieniszki, IX Fort, czy też miejsca masowych mordów w Parubance (lit. Kirtimai) czy rej. sołonecznickim, również wciąż pozostają bez oficjalnych znaków pamięci, w postaci pomników, czy choćby pamiątkowych tablic.

Jednym z pierwszych symbolicznych kroków na drodze przywracania pamięci w przestrzeni miejskiej o zagładzie litewskich Romów był projekt Litewskiego Centrum Praw Człowieka „Kamienie Pamięci”²⁴, realizowany wspólnie z Litewską Gminą Żydowską (Lietuvos žydų (litvakų) bendruomenė), Państwowym Muzeum Żydowskim im. Gaona w Wilnie (Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus), Stowarzyszeniem Romów na Litwie (Lietuvos romų bendruomenė) i Centrum Dziennego Pobytu dla Dzieci w Poniewieżu (Panevėžio vaikų dienos užimtumo

²² Aušra Simoniukštytė, *Pokalbis su istoriku Zigmą Vitkumi apie Panerių memorialą: praeitis gali vienyti, jei prisimename vieni kitų aukas*, <http://manoteises.lt/straipsnis/pokalbis-su-istoriku-zigmą-vitkumi-apie-paneriu-memoriala-praeitis-gali-vienyti-jei-prisimename-vieni-kitu-aukas/>, (dostęp: 09.12.2019).

²³ *Ibidem*.

²⁴ Pełna nazwa projektu: „Šviečiantys ekranai, kalbantys akmenys. Lietuvos žydų ir romų palikimo refleksijos” (‘Oświecone ekrany, mówiące kamienie. Refleksje na temat żydowskiego i romskiego dziedzictwa’).

centras), dzięki wsparciu finansowemu Fundacji Dobrej Woli, Fundacji „Erinnerung, Verantwortung, Zukunft” oraz litewskiego oddziału Instytutu Goethego. W ramach tego projektu w 2016 roku w Wilnie, Kownie, Szawlach i Poniewieżu wmurowano symboliczne „Kamienie Pamięci” (niem. *Stolperstein*) autorstwa niemieckiego artysty Guntera Demniga, upamiętniające 19 ofiar Holokaustu na Litwie, w tym piętnaście osób pochodzenia żydowskiego i cztery pochodzenia romskiego. W Europie jest już około 53 000 takich „Kamieni Pamięci”, które przywracają pamięć o konkretnych ofiarach Zagłady. Owe „kamienie” to fragmenty bruku z nazwiskiem i krótką informacją o losach danej osoby, umieszczane w miejscach, w których żyły i pracowały ofiary Zagłady. Pierwszym i jedynym jak dotąd miejscem, w którym w ten sposób upamiętniono litewskich Romów jest Poniewież, dokładnie ulica J. Tilvytisa, gdzie mieszkały cztery Romki: Ona Bagdonavičiūtė-Grachauskienė, Anastazija Bagdonavičiūtė-Jablonskienė, Ona Matuzevičienė i Zosė Matuzevičiūtė²⁵. Historie tych kobiet są różne, ale równie tragiczne. Anastazija Bagdonavičiūtė-Jablonskienė wraz z krewnymi została rozstrzelana w obozie koncentracyjnym w Prawieniszkach. Pozostałe trzy kobiety, wywiezione do obozów na początku 1943 roku, choć po zakończeniu II wojny

Fot. 3. Fragment pomnika Valcovasa Jankauskasa z cytatem poematu A. Puszkina „Cyganie”
(fot. A. Avin, A. Pilarczyk-Palaitis, 2019)

²⁵ Birutė Sabatauskaitė, „Atminimo akmenys” – *Panevėžio romams [w:] Panevėžio romų kančių keliai 1941–1945 m. Exploring the Untold Suffering of the Roma People of Panevėžys: 1941–1945*, red. Vida Beinortienė, Daiva Tumasonytė, Panevėžys 2016, s. 95.

światowej wróciły do Poniewieża, straciły całą najbliższą rodzinę – dzieci, rodzeństwo, rodziców.

Nietypową inicjatywą stworzenia znaku pamięci jest pierwszy i jedyny jak dotąd pomnik poświęcony pamięci litewskich Romów, którzy zginęli podczas II wojny światowej. Jest to prywatna inicjatywa Vaclovasa Jankauskasa, który przy swoim domu na obrzeżach miasta Alytus zorganizował plenerową ekspozycję rzeźb, głównie z kamienia i metalu. Tematyka tych prac jest bardzo szeroka, a raczej należałoby powiedzieć eklektyczna – obok pomnika poświęconego Romom jest też pomnik ofiar Czarnobyli, wojny w Afganistanie, a także walentynkowy pomnik miłości, pomnik lita (litewskiej waluty przed wprowadzeniem euro), pomnik emigracji, drzewko szczęścia wybudowane z końskich podków, największy na Litwie różaniec i kilkanaście innych rzeźb upamiętniających przeróżnych ludzi i wydarzenia. Sam Vaclovas Jankauskas zapytany o to, skąd idea, aby upamiętnić Zagładę Romów, twierdzi, że pomysł podsunęła mu... sąsiadka. I choć jest to z pewnością godna pochwały inicjatywa, jednak nie należy zapominać, iż pomnik jest „zamknięty” na prywatnym podwórku Vaclovasa Jankauskasa i choć jego autor zaprasza wszystkich chętnych do zwiedzania jego swobodnego muzeum, raczej nie ma szans, aby ów pomnik zaistniał na stałe w powszechnej świadomości razem z jego przekazem. Symboliczne znaczenie pomnika w pamięci kolektywnej tworzy przecież nie tylko intencja jego twórcy. Aby pomniki spełniały swoją funkcję upamiętniania muszą zostać uznane powszechnie przez mieszkańców, interpretowane i używane w praktykach społecznych²⁶. Pomnik ten został oficjalnie odsłonięty i poświęcony 11 lipca 2019 roku, w uroczystości wzięli udział przedstawiciele Stowarzyszenia Romów na Litwie, okoliczni mieszkańcy oraz przedstawiciele władz samorządowych, w tym mer miasta Alytus Algirdas Vrubliauskas²⁷, ukazało się nawet kilka relacji prasowych z tej uroczystości, jednak miało to raczej jednorazowy charakter i z pewnością nie jest to miejsce, w którym regularnie będą odbywać się „rytuały pamięci”, jak składanie wieńców przy okazji symbolicznych dla Romów dat.

Od 2017 roku historia litewskich Romów obecna jest także w wileńskim Muzeum Okupacji i Walk o Wolność (lit. Okupacijų ir laisvės kovų muziejus). „Pókój romski” jest rezultatem projektu naukowego pt. „Prześladowania Romów na Litwie podczas okupacji hitlerowskiej (1941–1944)”. Inicjatorem wystawy jest Litewskie Centrum Badań Ludobójstwa i Ruchu Oporu (lit. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras), a głównymi historykami oraz kierownikami projektu są dr Arūnas Bubnys oraz Ramunė Draučiuonaitė. Tematyka wy-

²⁶ Lech M. Nijakowski, Piotr Kosicki, *Monument Wars and the Pursuit of Symbolic Dominion over a Territory: Analysis Based on the Case of Germans in Poland*, „International Journal of Sociology”, R. 36, nr 4, (2006/2007), s. 27–44.

²⁷ Alma Mosteikaitė, *Ištvanas Kvik: Mums labai svarbu žmonių iniciatyva. Ji – iš širdies*, <https://www.alytausnaujienos.lt/tva-nas-kvi-kas-mums-la-bai-svar-bu-zmo-niu-ini-cia-ty-va-jis-sir-dies> (dostęp: 07.12.2019).

stawy wykracza poza okres II wojny światowej. Obrazowe czarno-białe zdjęcia ukazują życie Romów na Litwie w okresie międzywojennym: obozowanie, targi na placach miejskich, biwakowanie w lesie, ogniska, karmienie dzieci, pogrzeby. O nazistowskim terrorze świadczą ocalałe dokumenty i fotografie krewnych. Ekspozowane dokumenty i zdjęcia pochodzą ze zbiorów Centralnego Archiwum Państwowego Litwy, Muzeum Wojny im. Witolda Wielkiego w Kownie, Muzeum Okręgowego w Ucianie, IX Fortu w Kownie, Muzeum „Aušra” w Szawlach oraz zbiorów prywatnych. Zdaniem jednej z współautorek wystawy, historyczki Ramunė Draučionaitė, tworzenie danej ekspozycji było żmudne i pracochłonne ze względu na brak materiałów archiwalnych przedstawiających życie Romów w przededniu Zagłady oraz wspomnień czy pamiętników z czasów II wojny światowej. Ocalałych dokumentów i fotografii jest niewiele. Pomimo tego, wystawa robi wrażenie. Jest ona czymś więcej niż tylko upamiętnieniem ofiar terroru nazistowskiego – sceny z biwakowania na terenach kowieńskich, targów na placu miejskim w Szawlach czy ceremonii pogrzebowych z okolic Birż świadczą o obecności Romów w krajobrazie litewskim przed Wojną. Jak już wspomniano wcześniej, część z nich w tym czasie prowadziła osiadły tryb życia, posiadała obywatelstwo, Romowie byli pełnoprawnymi mieszkańcami kraju, co czyni tragedię litewskich Romów tragedią całego kraju.

b) Pamięć o romskiej Zagładzie w procesie nauczania

Oprócz znaków pamięci w przestrzeni publicznej, takich jak tablice pamiątkowe czy pomniki, najważniejszym miejscem, gdzie „tworzy się” pamięć historyczną są podręczniki szkolne. Wiedza o romskiej Zagładzie nie jest jeszcze przekazywana uczniom na Litwie w sposób systematyczny. Chociaż Międzynarodowy Sojusz na rzecz Pamięci o Holokauście dąży do włączenia pamięci o Zagładzie Romów jako integralnej części procesu edukacji o Holokauście, a w 2009 roku Komitet Ministrów Rady Europy zatwierdził zalecenia dla państw członkowskich, aby w szkolnych programach nauczania odpowiednio odzwierciedlić historię, kulturę i Zagładę Romów²⁸, na Litwie nie jest to jeszcze wciąż realizowane w praktyce w należyтым wymiarze. Autorzy podcastu poświęconego Zagładzie litewskich Romów²⁹ zbadali litewskie podręczniki do historii, chcąc dowiedzieć się jak mówi się o tej zbrodni młodym ludziom. Ustalono, że aż w pięciu z jedenastu badanych podręczników dla uczniów z różnych klas, w rozdziałach na temat II wojny światowej w ogóle nie wspomina się o zbrodniach na ludności narodowości romskiej, w pozostałych sześciu romski Holokaust został zaledwie wspomniany jednym zdaniem. We wszystkich zbadanych podręcznikach używane jest określenie „Cy-

²⁸ Vida Beinortienė, *Nukentėjusios Panevėžio romų šeimos...*, s. 18.

²⁹ <https://nanook.lt/podcast/juodojo-paukscio-zinia-romu-genocidas-lietuvoje/>, (dostęp: 10.12.2019).

ganie". W ani jednym podręczniku nie było informacji na temat ówczesnej sytuacji społeczności romskiej na Litwie, czy w Europie. Jest jednak nadzieja na poprawę tej sytuacji – w rezultacie wcześniejszej współpracy przedstawicieli Muzeum Okręgowego w Tarnowie z Instytutem Polskim w Wilnie³⁰ 29 stycznia 2018 roku w siedzibie litewskiego Departamentu Mniejszości Narodowych zaprezentowano litewskojęzyczną wersję książki Natalii Gancarz i Diany Karpowicz *Mietek na wojnie* (tytuł litewski *Esu Karolis*). Książka opowiadająca o przeżyciach Romów w niemieckim nazistowskim obozie zagłady Auschwitz-Birkenau oczami małego romskiego chłopca, została wydana w 800 egzemplarzach, trafiła do szkół i bibliotek na terenie całego kraju. Również w 2018 roku Stowarzyszenie Romów na Litwie wraz z Departamentem Mniejszości Narodowych przedstawiły podręcznik metodyczny dla pracowników oświaty *Prawo do pamięci* (lit. *Teisė prisiminti*), stworzonego we współpracy z Departamentem Młodzieży przy Radzie Europy.

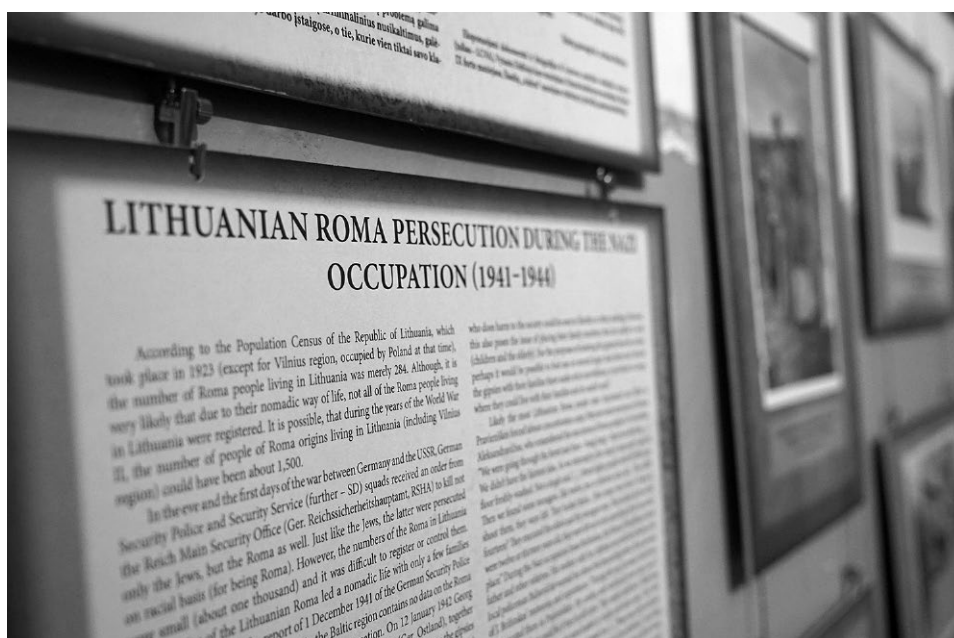
Od 2019 roku uczniowie mogą się również uczyć historii Romów czytając komiks. Publikacja *Narysuj mi drogę. Ilustrowana historia Romów* jest najnowszą inicjatywą w obszarze upamiętnienia Porajmos i szerszej historii Romów na Litwie. Inicjatorem pomysłu jest Centrum integracji dzieci „Padėk pritapti” w Wilnie, a autorką ilustracji – artystka Akvilė Magicdust. Projekt został dofinansowany przez Kancelarię Rządu RL oraz Departament Mniejszości Narodowych przy Rządzie RL. Komiks ma uzupełnić braki w materiałach edukacyjnych o Romach na Litwie, a także zachęcić młodzież do aktywnego interesowania się mniejszościami etnicznymi. Fabuła komiksu zawiera najważniejsze fakty z historii Romów: migracje z Indii do Europy, przybycie do Wielkiego Księstwa Litewskiego, Zagładę podczas II wojny światowej oraz przymusowe osiedlanie Romów w Związku Sowieckim.

c) Badania naukowe

Badania naukowe litewskich historyków dotyczące romskich ofiar II wojny światowej wciąż należą do rzadkości. Po raz pierwszy tym tematem zajął się Arūnas Bubnys, autor m.in. wydanej w 1998 roku monografii *Niemiecka okupacja na Litwie (1941–1944)* (tytuł oryginalny *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*). Jednak według zawartej w niej informacji, podczas II wojny światowej zginęło najwyżej 150 litewskich Romów. Dziś wiemy już na pewno, że są to liczby nieprawdziwe. Pierwszy podważył to Vytautas Toleikis, który w latach 1998–1999 przeprowadził badanie oparte na wywiadach z dziesiątkami osób pocho-

³⁰ Pierwszym wspólnym projektem Muzeum Okręgowego w Tarnowie i Instytutu Polskiego w Wilnie była wystawa malarstwa *RomaniArt. Sztuka Polskich Romów. Dialogi kultur* prezentowana we wrześniu 2016 r. w galerii UNESCO w Wilnie oraz towarzysząca jej wystawa edukacyjna *Tradycje, zwyczaje i historia polskich Romów* przygotowana przez Muzeum Okręgowego w Tarnowie.

dzenia romskiego, w tym z sześcioma byłymi więźniami obozów koncentracyjnych i więzień. Według jego obliczeń w tym czasie zginęło co najmniej 500 Romów³¹. Badaczką litewskich Romów, w tym także historii ich Zagłady jest także dr Aušra Simoniukštytė, autorka m.in. pracy naukowej pt. *Litewscy Romowie na Litwie: między historią i pamięcią* (tytuł oryginalny: *Lietuvos romai: tarp istorijos ir atminties*³²). Zaś w 2016 roku ukazała się praca autorstwa Vidy Beinortienė i Daivy Tumasonytė zatytułowana *Drogi męki poniewieskich Romów 1941–1945* (tytuł oryginalny *Panevėžio romų kančių keliai 1941–1945*), zawierająca materiał zbierany przez współpracujące z Romami autorki przez kilka dekad. Są to wspomnienia byłych więźniów obozów pracy i obozów koncentracyjnych, opowieści rodzin ofiar, historyczne fotografie oraz lista znanych nazwisk osób, które ucierpiały w wyniku Zagłady. Na podstawie książki została przygotowana wystawa planszowa, która jest prezentowana w litewskich bibliotekach. Wśród ważnych wydarzeń w świecie naukowym, poświęconych Zagładzie litewskich Romów należy wymienić także zorganizowaną w dniach 28–30 listopada 2017 roku na terenie Miejsca Pamięci w Tuskulenach, przez Litewskie Centrum Badań Ludo-

Fot. 4. Fragment „Pokoju romskiego” w Muzeum Okupacji i Walk o Wolność (fot. A. Avin, 2019)

³¹ Vytautas Toleikis, *Lietuvos čigonai Antrojo pasaulinio karo metais* [w:] Vytautas Toleikis, *Lietuvos čigonai: Tarp praeities ir dabarties*, Garnelis, Vilnius 2001, s. 15.

³² Aušra Simoniukštytė, *Lietuvos romai: tarp istorijos ir atminties*, „Lietuvos etnologija: Socialinės antropologijos ir etnologijos studijos“, 2007, nr 6, s. 123–154.

bójstwa i Ruchu Oporu, międzynarodową konferencję naukową „Europejska Zagłada Romów 1939–1945”, w której wzięli udział naukowcy z Francji, Wielkiej Brytanii, Słowenii, Ukrainy, Mołdawii, Niemiec, Białorusi, Serbii, Rumunii i Litwy.

Tematem tym zajmują się także coraz częściej młodzi badacze. W 2016 roku została opublikowana praca licencjacka Aurėi Jutelytė, studentki Wydziału Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Wileńskiego, zatytułowana *Pamięć o ludobójstwie Romów na Litwie jako pole działania twórców pamięci* (tytuł oryginalny *Lietuvos romų genocido atmintis kaip atminties kūrėjų veikimo laukas*), a w 2018 roku praca magisterska *Transnarodowa pamięć Romów o Zagładzie* (tytuł oryginalny *Transnacionalinė romų genocido atmintis*), tejże autorki. Obie prace zdobyły nagrody przyznawane corocznie przez litewski Departament Mniejszości Narodowych laureatom konkursu na najlepszą pracę naukową na temat mniejszości, co nieznacznie przyciągnęło uwagę i przyczyniło się w jakimś stopniu do upowszechnienia tej tematyki³³.

d) Sztuka jako medium mówienia o Zagładzie

Najsłynniejszym przykładem oddolnej inicjatywy społeczności romskiej upamiętnienia Holokaustu Romów jest spektakl muzyczny *Samudaripen. Dziewczynka z wagonu*. Jak wspomina producentka wykonawcza, przewodnicząca Stowarzyszenia Romek Regionu Bałtyckiego Vaiva Poškaitė-Tomaševič: „Uczestniczyliśmy w wydarzeniach upamiętniających ofiary Holokaustu Romów, ale ciągle czuliśmy, że czegoś brakuje, że składanie wieńców nie pokazuje wszystkich okrutnych faktów, odczuć, historii... Ponieważ Romowie są uzdolnieni artystycznie i umuzykalnieni, zrodził się pomysł opowiedzenia tej okrutnej historii poprzez sztukę, muzykę, pieśń”³⁴.

Co ciekawe, inspiracją dla litewskiego spektaklu o Zagładzie została kilkunastoletnia Settela Steinbach, której przejmujący obraz w uchylonych drzwiach bydlęcego wagonu w obozie Westerbork stał się symbolem Holokaustu w Europie. „Szukając pomysłu na spektakl, Ištvan Kvik, obecny przewodniczący Stowarzyszenia Romów na Litwie, natknął się na zdjęcie dziewczyny o imieniu Settela, spoglądającej przez drzwi wagonu. Zaczęliśmy szukać informacji, kim ona jest, dlaczego tam jest...” – mówiła Poškaitė-Tomaševič. „Cała historia rozgrywa się w dwóch wagonach towarowych: w jednym rodzina romska, w innym – Żydzi. Romowie tańczą i śpiewają, podnosząc jedni drugich na duchu, starają się rozweselić dzieci. Niestety w końcu pozostają tylko prochy...”³⁵.

Celem projektu jest walka o włączenie twórczości romskiej do powszechnego obiegu kultury w kraju oraz umożliwienie głębszego zrozumienia historii Ro-

³³ Juškaitė, *Romų genocido užmaršties režimas Lietuvoje*, op. cit., (dostęp: 12.12.2019).

³⁴ Wywiad z Vaivą Poškaitė-Tomaševič przeprowadzony 19 grudnia 2019 r.

³⁵ *Ibidem*.

mów. Spektakl muzyczny jest również odzwierciedleniem wielokulturowości Litwy: oprócz głównych ról, które wykonują sami Romowie, jak artysta Ištvan Kvik oraz jego zespół „Sare Roma”, w spektaklu uczestniczy żydowski solista operowy Rafail Karpis, litewska solistka operowa Judita Leitaitė, Giunter Light Orchestra, a na perkusji – słynny litewski wykonawca Arkady Gotesman. Spektakl niestety boryka się z trudnościami finansowymi. Uczestniczy w nim 17 wykonawców, do tego są specjalne dekoracje, dźwięk i oświetlenie, a więc wystawianie sztuki jest bardzo kosztowne. Obecnie trudno jest otrzymać środki na kontynuację projektu, dlatego w najbliższym czasie organizatorzy nie przewidują żadnych nowych występów.

RECEPCJA ZAGŁADY

Przywracanie pamięci o nazistowskich mordach w czasach II wojny światowej na Litwie wydaje się o wiele trudniejsze niż w Polsce. Wynika to nie tylko z naturalnej dominacji narracji tytułowej narodowości, czy z specyficznej sytuacji społeczności romskiej, ale także z konieczności wyciągania na światło dzienne licznych przypadków litewskiej kolaboracji z niemieckim okupantem. Główna odpowiedzialność za masowe mordy na Romach na Litwie spoczywa oczywiście na nazistowskich władzach okupacyjnych, w szczególności formacjach SS i SD. Jednakże historycznie potwierdzona jest pomoc w spędzaniu do miejsc osadzenia i nadzorowanie więzionych przez miejscowych obywateli litewskich należących do tzw. Litewskiej Policji (oficjalna nazwa to Litewskie Bataliony Pomocniczej Służby Policyjnej, niem. Litauischen Hilfspolizei-Bataillonen, lit. Pagalbinės Policijos Tarnybos Batalionas)³⁶. Najprawdopodobniej nie da się już ustalić konkretnych osób winnych współudziału w tych zbrodniach na Litwie.

Dla Romów historia ich zagłady jest pewnym rodzajem nieuchronnej klęski żywiołowej, w wyniku której ucierpieli wszyscy i która na swój sposób była nieunikniona. Jak zauważa litewska antropolożka Aušra Simoniukštytė, podobną bezradność wobec niesprawiedliwości, jako czegoś nieuchronnego, czemu nie można zaradzić, można dostrzec również współcześnie wśród litewskich Romów³⁷. Aušra Simoniukštytė jest jedną z nielicznych badaczek, której udało się zebrać ustne relacje litewskich Romów na temat Zagłady. Jak pisze „Nie spotkałam ani jednej rodziny, w której by ktoś nie ucierpiał, nie został zabity lub wywieziony do obozu koncentracyjnego, by już nigdy nie wrócić”³⁸. Potwierdza to też współpracująca z Romami od ponad dwudziestu lat Vida Beinortienė: „W każdym romskim domu, oglądając album ze zdjęciami bliskich – rodziców, dziadków,

³⁶ Więcej np.: <http://genocid.lt/Leidyba/3/arunas2.htm> (dostęp: 10.12.2019).

³⁷ Juškaitė, *Romų genocido užmaršties režimas Lietuvoje, op. cit.*, (dostęp: 05.12.2019).

³⁸ *Ibidem*.

pradziadków, zawsze znajdziemy wśród nich ofiary nazistowskiego reżimu: ten zginął, tego spalono wraz z innymi w stodole, ten wrócił, ale wkrótce zmarł z powodu ciężkich obrażeń”³⁹.

Jednak Romowie mówią o tych tragediach niechętnie, w szczególny sposób. Aušra Simoniukštytė zauważa, że ich cierpienie po dziś dzień wydaje się pozbawione sensu, a przez to trudne do zniesienia. Badaczka zwraca uwagę, że inne grupy społeczne nadały sens swoim cierpieniom w wyniku II wojny światowej, w postaci np. walki o niepodległość państwa. A fakt, że nasze cierpienie miało sens pozwala nam „przerobić” traumę i pogodzić się z przeszłością. Litewscy Romowie wciąż stoją przed zadaniem nadania sensu swojemu cierpieniu, ale nie podążają temu samodzielnie. „Ten sens musi mu pomóc nadać społeczeństwo litewskie” – mówi antropolożka⁴⁰.

LITERATURA

- BEINORTIENĖ V., *Nukentėjusios Panevėžio romų šeimos* [w:] V. BEINORTIENĖ, D. TUMASONYTĖ (red.), *Panevėžio romų kančių keliai 1941–1945 m. Exploring the Untold Suffering of the Roma People of Panevėžys: 1941–1945*, Komunikacijos centras „Kalba. Knyga. Kūryba“, Panevėžys 2016.
- BUBNYS, A., *Lietuvos čigonų (romų) persekiojimas nacių okupacijos metais (1941–1944)* [w:] V. BEINORTIENĖ, D. TUMASONYTĖ (red.), *Panevėžio romų kančių keliai 1941–1945 m. Exploring the Untold Suffering of the Roma People of Panevėžys: 1941–1945*, Komunikacijos centras „Kalba. Knyga. Kūryba“, Panevėžys 2016.
- NIJAKOWSKI L.M., KOSICKI P., *Monument Wars and the Pursuit of Symbolic Dominion over a Territory: Analysis Based on the Case of Germans in Poland*, „International Journal of Sociology”, 2006/2007, nr 4, (2006/2007), s. 27–44.
- KAPRALSKI S., *Naród z popiołów. Pamięć zagłady a tożsamość Romów*, Wydawnictwo naukowe SCHOLAR, Warszawa 2012.
- PAULASKAS R., *Romų holokaustas: neskaityti istorijos puslapiai* [w:] V. BEINORTIENĖ, D. TUMASONYTĖ (red.), *Panevėžio romų kančių keliai 1941–1945 m. Exploring the Untold Suffering of the Roma People of Panevėžys: 1941–1945*, Komunikacijos centras „Kalba. Knyga. Kūryba“, Panevėžys 2016.
- SALYS A., KISINAS I., *Čigonai*, Varpas, Kaunas 1936.
- SABATAUSKAITĖ B., „Atminimo akmenys“ – *Panevėžio romams* [w:] V. BEINORTIENĖ, D. TUMASONYTĖ (red.), *Panevėžio romų kančių keliai 1941–1945 m. Exploring the Untold Suffering of the Roma People of Panevėžys: 1941–1945*, Komunikacijos centras „Kalba. Knyga. Kūryba“, Panevėžys 2016.

³⁹ Vida Beinortienė, *Nukentėjusios Panevėžio romų šeimos...*, s. 20.

⁴⁰ <https://nanook.lt/podcast/juodojo-paukscio-zinia-romu-genocidas-lietuvoje/> (dostęp: 10.12.2019).

- SIMONIUKŠTYTĖ A., *Lietuvos romai: tarp istorijos ir atminties*, „Lietuvos etnologija: Socialinės antropologijos ir etnologijos studijos”, 2007, nr 6, s. 123–154.
- TALEWICZ-KWIATKOWSKA, J., *Holokaust Romów. Czy rzeczywiście zapomniany?*, „Nigdy Więcej”, 2016, nr 22, s. 1–4.
- TOLEIKIS V., *Lietuvos čigonai Antrojo pasaulinio karo metais* [w:] V. TOLEIKIS (red.), *Lietuvos čigonai: Tarp praeities ir dabarties*, Garvelis, Vilnius 2001.
- TOLEIKIS V., *Lietuvos čigonai nacių okupacijos metais* [w:] Ch. DIECKMANN, V. TOLEIKIS, R. ZIZAS (red.), *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje 1941–1944 m.*, Margi raštai, Vilnius 2005.
- WEYCHERT-WALUSZKO M., *Niewidzialna Zagłada Romów*, „Estetyka i Krytyka”, 2017, nr 44, s. 73–88.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE:

- JUŠKAITĖ J., *Romų genocido užmaršties režimas Lietuvoje*, <http://manoteises.lt/straipsnis/romu-genocido-uzmarsties-rezimas-lietuvoje/> (dostęp: 10.12.2019).
- MOSTEIKAITĖ A., *Ištvanas Kvik: Mums labai svarbu žmonių iniciatyva. Ji – iš širdies*, <https://www.alytausnaujienos.lt/tva-nas-kvi-kas-mums-la-bai-svar-bu-zmo-niu-ini-cia-ty-va-ji-sir-dies> (dostęp: 07.12.2019).
- SIMONIUKŠTYTĖ A., *Lietuvos romų istorijos apžvalga*, http://www.upc.smm.lt/naujienos/diena/romai/Lietuvos_romu_istorijos_apzvalga.pdf. (dostęp: 12.12.2019).
- SIMONIUKŠTYTĖ A., *Pokalbis su istoriku Zigmu Vitkumi apie Panerių memorialą: praeitis gali vienyti, jei prisimename vieni kitų aukas*, <http://manoteises.lt/straipsnis/pokalbis-su-istoriku-zigmu-vitkumi-apie-paneriu-memoriala-praeitis-gali-vienyti-jei-prisimename-vieni-kitu-aukas/>, (dostęp: 09.12.2019).
- Konferencja prasowa z okazji upamiętnienia 2 sierpnia w Sejmie RL, https://www.youtube.com/watch?v=_VvFG8qx9CQ (dostęp: 10.12.2019).
- <https://nanook.lt/podcast/juodojo-paukscio-zinia-romu-genocidas-lietuvoje/>, (dostęp: 10.12.2019).

Agnieška Avin, Anna Pilarczyk-Palaitis

THE MODE OF OBLIVION. HISTORY OF THE HOLOCAUST OF LITHUANIAN ROMA AND CONTEMPORARY EFFORTS TO RESTORE THE MEMORY OF THE HOLOCAUST

The article focuses on the politics of memory regarding Roma Holocaust in Lithuania. During Second World War approximately 500 Roma were murdered in Lithuanian forests, labor camps and massive death sites. According to some scholars, every third Roma was killed. It has been a great tragedy for the community, however, for many years it has been “an invisible” part of Lithuanian history contributing to Roma social, cultural and historical marginalization. Roma Holocaust has been underrepresented in both political and academic milieu due to the lack of strong Roma move-

ment and activism on the one side, and pervading Antiziganism, on the other. Recent years brought some changes. Both Roma and non-Roma organizations started to be actively involved in commemorating Porajmos on the national level, raising awareness of the event and implementing various scientific and cultural projects in the field. The article thus follows the development of emerging Roma political movement which focal point is indeed a reflection on the Holocaust. The movement involves top-down and bottom-up initiatives, uniting governmental, non-governmental and grassroots organizations for the cause of preserving and “re-creating” the memory of Romani Holocaust.

Key-words: Roma in Lithuania, extermination, restoring memory, places of memory

Agnieška Avin, Anna Pilarczyk-Palaitis

**O BISTARIPEN. E SAMUDARIPNASQËRI HISTORIÀ E LITUANITKONE
RROMENQËRI THAJ AKANÌTKA ZORDIMÀTA KAJ TE ARAKHLËL PALEM
O SERIPEN PAL-O SAMUDARIPEN**

O artiklo vazdel p-e seripnasqëri politika pal-e Rromenqëro Samudaripen dr-i Lituanìa. Dr-o Il-to Sasundalitko Maripen, respaś 500 Rroma sās mudarde dr-o lituanitka veśa, dr-o zorbutaqëre logòra aj p-e masivone mudarimatenqëre thana. Khakozom rodlārne phenen ke sarko trinto Rrom sās mudardo (viz jekh trintorro lenθar). Kadava sās jekh prabari tragedia e khetanipnasqe, madikh so berśença sās jekh «bidikhlöver» kotor e lituanitkone historiaθe, so zorardās i sociàlo, kulturàlo aj historitko marginalizàcia e Rromenqëri. E Rromenqëro Samudaripen na sās mothovdino kobor trebal ni dr-o politikane aj ni dr-o akademitka thana, godlesqe so nās zoralo miśkipen aj aktivismo e Rromenqëre rigaθār pe jekh vast, thaj godolesqe so sabithane sās anticyganismo p-i javër vast. Dr-o palutne berśa, khakozom paruvimàta sās kerde. E Rromenqëre aj Gazeqëre organizàcie śirdine te keren but butī pal-e Samudaripnasqëri komemoràcia p-o themitko nivèlo, te śunaven o ondipen, thaj te keren ververa akademitka aj kulturàlo projèktā p-o than. Kadāl o artiklo lel i vùrma p-o zamavipen jekhe rromane politikalone miśkipnasqëro, savo burral biandöl, thaj savesqëro fokàlo viram si tokam jekh reflèkcia pal-o Samudaripen. O miśkipen andre dikārel *top-down* aj *bottom-up* inicitative thaj anel paśpaśe raipnikane, naraipnikane aj lokàlo organizàcie kaj te realisardöl jekh brakhipen aj «nevesθār keripen» e seripnasqëro pal-o Rromenqëro Samudaripen.